

Identiteta psihologije, psihološke paradigme in konstruktivizem: perspektiva socialne paradigme v psihologiji #

*Janek Musek**

Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: Za vsako znanost je zdravo, da od časa do časa reflektira svoj lastni položaj in svojo vlogo tako v odnosu do drugih znanosti kot v odnosu do svoje družbene prakse (če jo sploh ima). Psihologi so od nastanka znanstvene psihologije pogosto postavljali vprašanja glede identitete in eventualne krize lastne znanosti in – kot je medtem pokazal čas – navadno napačno odgovarjali na ta vprašanja. Psihologija že dolgo ni več v letih ko bi morala iskati lastno identiteto. Vendar je v mnogih pogledih svojevrstna znanost. Opreljuje jo paradigmični rez med t.i. lockovsko in kantovsko (objektivno in fenomenološko) psihologijo, kar je posledica sicer povsem legitimnih, vendar radikalno drugačnih pristopov k psihološki problematiki. Na ta rez se navezujejo tudi »paradigme« v socialni psihologiji, med njimi tudi socialni konstruktivizem. V razpravi skušam pokazati, da se lahko socialni konstruktivizem dobro opre na teoretski aparat kognitivne psihologije, da pa na drugi strani temelji na napačnem razumevanju odnosa med človekovo (biološko in evolucijsko oblikovano) naravo ter sociokulturnimi vplivi. Človek je socialno in kulturno bitje po svoji naravi. Ni človekova narava posredovana s kulturo, temveč obratno, kulturo posreduje človekova narava. Toda v tej naravi je človek gensko programiran kot socialno, učeče se, kulturno in – če hočemo – duhovno bitje, torej bitje, ki ustvarja kulturo, v kateri se oblikuje kot individuuum. Genska oprema v tem primeru pomeni tudi možnost za večji vpliv socialnega in kulturnega okolja. Ustrezno gledanje na rešitev tradicionalne dileme kultura – natura (okolje – dednost), ki jo omogoča močno povečano znanje o delovanju genoma, nam lahko pomaga tudi pri opuščanju drugih napačnih predpostavk in zaključkov, kar dogmatsko zasidranih v pretekli psihologiji.

Ključne besede: psihologija, socialna psihologija, konstruktivizem, identiteta, genetika

Identity of psychology, psychological paradigms and constructivism: Toward a perspective social psychology

Janek Musek

University of Ljubljana, Department of psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: Philosophical self-reflexion is a healthy practice of any science including psychology. Nevertheless, psychology has long ago outgrew the age of the search for its own identity. It is however a science sui generis, determined by a radical split into Lockean and Kantian (objective and

#Prispevek je bil predstavljen na osrednji okrogli mizi četrtega kongresa psihologov Slovenije v Radencih, od 24. do 26. oktobra 2002.

**Naslov / address: red. prof. dr. Janek Musek, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: janek.musek@guest.arnes.si*

phenomenological) paradigm, each completely legitimate but also completely different in defining the objectives as well as the methods of research. That internal splitting is presented in all psychological disciplines. In social psychology, social constructivism emerged decades ago as a typical disciplinary »paradigm« (although subordinated to both previously mentioned paradigms). The present contribution is aimed to show that social constructivism could be effectively merged with the theoretical frame of cognitivism, dominant theoretical orientation in contemporaneous psychology. On the other hand, social constructivism failed to understand the proper relationship between human nature and human cultural context. Human beings are evolutionary evolved as beings genetically programmed for the construction of the culture and social milieu. Human beings are not products of the culture in the proper sense of meaning. The truth is quite opposite: the culture is a product of human biological equipment. But this is an equipment that predisposes human individual to be a social, cultural being uniquely capable of learning, uniquely capable of receiving the influence of his own products – social environment and culture.

Key words: psychology, social psychology, constructivism, identity, genetics

CC=3000, 2140

Uvodne teze: identiteta, krize in paradigme psihologije

Za vsako znanost je zdravo, če se od časa do časa bolj temeljito izpraša o sami sebi. V psihologiji pa se pojavljajo debate o njeni identiteti in krizi vedno znova, tako pogosto, da je to že simptomatično. Morda so razlog za to tudi pomisleki tistih teoretikov, ki jim psihologija zaradi kompleksnosti in nepreglednosti vzbuja občutja negotovosti. Vendar mislim, da je najpomembnejši razlog v dejstvu, da kompleksnost psihologije pogosto povsem napačno razumemo. Po vsej sili želijo nekateri združevati nezdružljivo in ker to preprosto ne gre, vidijo v tem znak krize in neoblikovane identitete psihološke znanosti. V resnici gre za značilno in nujno koeksistenco velikih paradigmatških usmeritev v psihologiji, ki jih ne moremo dati na skupni imenovalec (vsaj doslej se to ni posrečilo niti največjim mislecem in nič ne kaže, da bi bilo v dogledni prihodnosti kaj drugače). In v resnici je prav to stanje jasen znak psihologije, če hočemo tudi njene identitete. In o krizi bi lahko upravičeno govorili, če tega notranjega reza v psihologiji ne bi bili zmožni artikulirati.

Dejansko ni nobene bojzani za identiteto in perspektivo psihologije, tu je vsaka anksioznost odveč. Psihologija že dolgo ni v letih, ko bi morala še iskati svojo identiteto. Tudi za vse dosedanje in sedanje identifikacije "krize psihologije", od Karla Bühlerja (1927) in Leva Vigotskega (1927) do včeraj (Holzkamp, 1972) in danes (Ehrenfels, 2002) so bile zgrešene (glej tudi Musek, 1982, 1986 in Ule, 1986). Psihologija se je živahno razvijala, vendar kot v posmeh kritičnim analizam še najbolj na področjih, ki so bila povsem druga kot tista, ki so jih napovedovali preroki "izhoda iz krize". Nesporazumi izhajajo iz dejstva, da psihologija ni paradigmatško enotna in tudi ne bo. Psihologija torej ni paradigmatška znanost v Kuhnovem (1962) smislu, vendar tudi ni v predparadigmatškem stanju. Sodobna teorija znanosti se nasploh upravičeno sprašuje,

ali je Kuhnov model znanosti veljaven, saj celo v znanostih, ki naj bi ga najbolj potrjevale, v resnici nikoli ni bilo pravega paradigmskega stanja. Celó najbolj prevladujoče "paradigme" so imele vedno resno konkurenco. To velja npr. za fiziko, kjer je Newtonov sistem imel tekmeča v Boškovičevem, pa tudi za biologijo, kjer so se vedno pojavljale ideje, konkurenčne Darwinovi evolucijski teoriji. Od Diltheya (1894) naprej je tudi jasno, da v znanosti, gledano v celoti, ne moremo govoriti o eni sami prevladujoči paradigmi. Tako naravoslovna, pojasnjujoča paradigma (die erklärende Wissenschaft) s svojo kavzalno analitično in nomotetično usmeritvijo nikakor ni edina; na duhovnem, humanističnem in družbenem področju znanosti (die verstehende Wissenschaft) je prisotna druga, fenomenološko in hermenevitično usmerjena paradigma. Filozofski poskusi (von Wright, 1971) so pokazali, da nobenemu od obeh pristopov ni mogoče oporekati legitimnosti in da najbrž tudi ni mogoče obeh pristopov spraviti na skupni imenovalec. Že po definiciji namreč ni mogoče kvalitet subjektivnega, fenomenalnega doživljanja, ki jih vsebuje pogled s prve osebe, zajeti s termini objektivnega dogajanja, ki terjajo pogled z vidika tretje osebe.

Kaj naj torej rečemo za kompleksne znanosti (kot je psihologija), ki trdno stojijo z eno nogo v naravoslovnem, z drugo pa v duhoslovnem oziroma družboslovnem polju znanosti, drugega, kot da morajo razvijati oba pristopa. Psihologija mora obstajati v prvi, subjektivni in tretji, objektivni podobi; vedno bo obstajalo zanimanje tako za objektivno obnašanje, kot za doživljanje, tako za kavzalno sistemski kot fenomenalni, pomenski in smiselni vidik človekove stvarnosti. V vsem dosedanem razvoju, predznanstvenem (vsaj od antike dalje) in znanstvenem (vsaj od Wundta, Jamesa in Pavlova dalje) je psihologija to svojo obojestransko moč tudi temeljito dokazala. V njej sta močni tako lockovska, objektivistična in tudi kantovska, subjektivistična tradicija. In koeksistenca obeh pristopov se kaže tudi v posameznih psiholoških disciplinah.

"Paradigme" v psihologiji

Tudi na psihološke šole in smeri in na psihološke paradigme moramo gledati v luči opisane koeksistence dveh pristopov, ki ju Kimble (Kimble in Schlesinger, 1985) označuje kot dve psihološki kulturi. Psihologija je imela, ima in bo verjetno obdržala večslojno naravo: na eni strani značilnosti "pojasnjujoče" objektivne, naravoslovne znanosti, na drugi strani značilnosti "razumevajoče", fenomenološko hermenevitične duhovne ali družbene znanosti. Prvo lahko povežemo z empirično, lockovsko tradicijo, drugo z racionalno in fenomenološko kantovsko tradicijo. Prva usmerja psihologe k raziskovanju obnašanja in k kavzalnim (ekološkim, fizološkim, biološkim) razlagam, druga k raziskovanju doživljanja, pomenskih perspektiv, zavesti, kognicije in k fenomenološkim in motivacijskim razlagam. Tako se v bistvu razcep, ki ga je Dilthey predpostavljal *med* znanostmi, v psihologiji pojavi *znotraj* nje same.

Je torej psihologija znanost, ki daje bolj kot Kuhnovemu prav drugim modelom znanosti? Kako bi lahko ocenjevali psihologijo in njeno sedanje zgodovinsko stanje s

stališč kritičnega racionalizma (Lakatos, 1968a, 1968b, 1976, 1978a, 1978b; Popper, 1957, 1959, 1963)? Razvoj psihologije na eni strani resnično kaže podobo boja med rivalnimi hipotezami in teorijami. Ta podoba pa velja predvsem znotraj področij, ki jih omejujejo paradigmatški okvirji in usmeritve (v smislu, ki je sicer ožji od Kuhnovega pojmovanja paradigme). Tako lahko zasledujemo rivalitetni boj teorij znotraj strukturalizma, funkcionalizma, behaviorizma, psihoanalize, kognitivne psihologije itd. Vsaj na prvi pogled to velja tudi za rivalstvo med smermi, npr. med strukturalizmom in funkcionalizmom, strukturalizmom in gestaltizmom, gestaltizmom in behaviorizmom, behaviorizmom in humanistično psihologijo... A če pogledamo bolj natančno, bomo ugotovili, da so pogledi različnih smeri tako drugačni in neprimerljivi, da ne moremo govoriti o neposrednem soočanju, tekmovalju in konkurenci. Humanistična in kognitivna psihologija že a priori vidita svoj predmet raziskovanja povsem drugače kot npr. behaviorizem. Kako naj tekmujejo teorije, ki izhajajo iz povsem različnega videnja problemov, ki zastavljajo povsem različna vprašanja in uporabljajo povsem različne metode? V tem pogledu daje celo sodobna psihologija, še vedno zelo heterogen videz. Analiza psihologije in njenega razvoja nam vseskozi kaže dvojnost in kompleksnost, ki jo določata dva paradigmatška okvirja: pri enem se kaže psihologija kot znanost o doživljanju, ki ima fenomenološke razsežnosti, pri drugem kot znanost o obnašanju, ki ima objektivne razsežnosti. Upravičeno torej govorimo o psihologiji v prvi in tretji osebi, o kantovski in lockovski psihologiji. A nesmiselno je razmišljati o tem, katera je boljša in bolj znanstvena. Vsaka ima namreč svoj predmet in svoje metode; z metodami ene ni mogoče raziskovati predmeta druge in obratno. Vendar sta oba paradigmatška okvirja pretekla in sodobne psihologije utemeljena in upravičena, legitimna in bosta takšna tudi ostala. Malo je verjetno, da jih bomo lahko kdaj združili v en sam paradigmatški pogled, še manj, da bo možno enega izmed obeh zreducirati na drugega. Vedno bo potrebno razmišljati o povezavah našega obnašanja z objektivnimi vzročnimi faktorji, z dražljaji, zunanjimi vplivi in fiziološkimi korelati, vedno pa bo tudi treba razmišljati o notranjih, fenomenoloških razsežnostih, o motivih, čustvih in kognicijah, ki doživljajsko, pomensko osmišljajo in razlagajo obnašanje. In vendar zunanji, objektivni pogled nikoli ne bo mogel vzpostaviti identitete z notranjim, fenomenalnim in subjektivnim.

Konstruktivizem kot »socialna paradigma«

»Multiparadigmatičnost« je torej naravno stanje psihologije, zato ni potrebno, da bi nas vznemirjalo dejstvo, da se v vsaki psihološki disciplini pojavljajo teoretski okvirji in usmeritve, ki jih bolj ali manj neupravičeno označujejo kot paradigme. Dobro pa je, če znamo razlikovati ravni njihovega obsega. Socialna psihologija se od začetkov loteva vprašanj odnosa med posameznikom in družbo (Bečaj, 1997), zato se ji npr. kar ponuja paradigmatški rez med usmeritvami, ki so bolj na strani posameznika in drugimi, ki izhajajo iz primata družbe nad posameznikom. Nihanje med individualistično in

sociologistično doktrino je nedvomno močno zaznavno v socialni psihologiji. Toda tudi ti »paradigmi« sta zaznamovani z globljim paradigmatiskim rezom dveh kultur, kantovske in lockovske. Socialna psihologija je že desetletja prizorišče socialnega konstruktivizma, teorije, ki gleda na človeka kot bitje, ki s pomočjo socialnih reprezentacij oblikuje svoj model sveta. Tako je človek hkrati konstruktor stvarnosti in produkt konstrukcij, ki vznikajo v interakciji med posamezniki, je akter in rezultat socialne konstrukcije sveta in identitete – ne glede ali gledamo na to z vidika socialnega konstruktivizma (Gergen, 1965, 1973, 1982, 1991, 1994, 1999, 2002; Harre in Secord, 1972; Rorty, 1991; Shotter, 1993a, 1993b; Vigotski /Vygotsky/, 1978), z vidika teorije socialne identitete in socialnih kategorizacij (Tajfel, 1978; Tajfel in Turner, 1986; Turner, Hogg, Oakes, Reicher in Wetherell, 1987), ali z vidika teorije socialnih reprezentacij (Farr in Moscovici, 1984; Moscovici, 1976, 1981, 1997). Prav ta konstruktivizem pa ima dve plati, objektivistično in subjektivistično, lockovsko in kantovsko. To velja že za same izvore konstruktivizma: v ozadju Meadovega simbolnega interakcionizma (Mead, 1934) je Lockova senca, kompatibilna z behaviorističnim razumevanjem psihologije, v ozadju Lewinovega fenomenološkega konstruktivizma pa je Kantova silhueta »stvarnosti za nas«, kompatibilna s fenomenološkim, npr. gestaltističnim razumevanjem (Lewin, 1935, 1936, 1951).

Konstruktivizem se je trdno zasedel v socialni psihologiji tudi zato, ker je sovpadal s svojim naravnim zaveznikom, kognitivno psihologijo. Prav kognitivna psihologija na eni in biološka psihologija na drugi strani obvladujeta sceno psihologije ob vstopu v novo tisočletje. Ta perspektiva je zelo zanimiva, kajti zdi se, da omogoča novo, vsekakor boljše razumevanje psiholoških paradigem takšne vrste kot je konstruktivizem. Kaj lahko o konstruktivizmu rečemo z vidika te perspektive? Kognitivna psihologija postavlja konstruktivizem na trdna tla, saj odkriva psihološke mehanizme (socialne) konstrukcije stvarnosti: gensko urejeno delovanje miselnih reprezentacij in shem (Kelly, 1955; Markus, 1977, 1983; Rosch, 1975; Rumelhart, 1980; Rumelhart in McClelland, 1986; Schank in Abelson, 1977) in govora (Bickerton, 1995; Chomsky, 1996; Pinker, 1997). Na drugi strani pa sodobna evolucijska in genetska psihologija razveljavljata napačne predpostavke konstruktivizma in mu tako tudi z druge strani vračata kredibilnost. Oboje lahko povzamemo v dveh tezah: prva je, da človek deluje na podlagi modelov, ki jih ustvarja njegovo kognitivni aparat, kar seveda vključuje modeliranje sveta s pomočjo socialnih kognicij in reprezentacij, organiziranih v njegovih kognitivnih shemah; druga teza pa na podlagi dokazov, ki izhajajo iz ustrezno razumljene človekove biološke (evolucijske in genske) narave, pojmuje človeka kot bitje, katerega osebnostna, socialna in kulturna bit je posredovana v bioloških zasnovah in ne obratno (Buss, 1990, 1995, 1999; Cosmides in Tooby, 1992; Crawford, 1993; Crawford in Anderson, 1989; Crawford in Krebs, 1998; Dawkins, 1976, 1982; Symons, 1989; Tooby in Cosmides, 1989).

Kognitivna psihologija torej daje konstruktivizmu močno orožje v roke, evolucijska psihologija in vedenjska genetika pa danes že omogočata razveljavljanje temeljnih zablod konstruktivizma. Prva teza se zdi dokaj jasna in neproblematična. Kognitivna

psihologija uspešno raziskuje zakonitosti predelave informacij, na katere se lahko oprejo teorije socialnega konstruktivizma. Druga teza pa zadeva stvari, ki niso tako kristalno jasne. Kaj je tisto, kar bi lahko označili kot temeljno zablodo konstruktivizma (in tudi nekaterih drugih sociologističnih pogledov na človeka) in v kakšni zvezi je z biološkimi pogledi?

Geni in kultura v napačno razumljenem boju za človekovo naravo

Odgovor pa ni tako težaven. Socialni in kulturni konstruktivizem ostaja pri preseženem gledanju na staro dilemo narava – kultura. Sodobna genetika je dokončno pokopala gledanje, po katerem se lahko nenehno in jalovo prepiramo o tem, kdo vodi v napak razumljenem boju za človekovo naravo, geni ali okolje. Nekaj je gotovo: okolje lahko vpliva na to, kako se bo odvijal in uresničeval človekov genetski program, prav nič pa – vsaj v naravnih okoliščinah – ne more spreminjati človekove narave. Ta je določena v genih in naj se dogaja v okolju karkoli, geni se ne spreminjajo. Spremenijo se le v evolucijskih obdobjih, a to seveda pomeni nastajanje nove vrste z novim genetskim materialom. Vsaka vrsta ima svoj genom in to velja tudi za človeka. V tem pogledu je torej treba nedvoumno povedati, da socialno okolje in kultura nikakor ne vplivata na človekovo naravo, kaj šele, da bi jo odrejala in določala.

Ampak pozor! Po drugi strani pa je človekovo socialno in kulturno delovanje že vračunano v genskem programu. Človek je gensko programiran za to, da je učeče se, socialno in kulturno bitje. Je gensko programiran, da bo svojo naravo dopolnjeval z učenjem, socializacijo in akulturacijo in še več, je gensko programiran zato, da bo v danih okoliščinah (ki pa so lahko biofizikalno in historično kaj različne) ustvarjal svoji naravi ustrezno družbo in kulturo. Človek po svoji biološki naravi ustvarja socialno okolje in kulturo; vsi imamo potencial za to, smo socialna in kulturna bitja po svoji naravi. Še enkrat torej: resnica je, da okolje in kultura ne ustvarjata človekove narave, da pa je človek po svoji naravi bitje, ki ustvarja kulturo.

Novorojenček se lahko rodi v katerikoli kulturi, a bo uspeval tudi v katerikoli drugi, če ga prenesemo vanjo. Njegov genski potencial ga za to usposablja. V tem pogledu je vsekakor biološka narava nadmočna kulturnemu vplivu. Toda človek zato ni nič manj socialno in kulturno bitje in nič manj ni podvržen vplivu okolja. Vendar moramo znati razlikovati ravni, na katerih se pojavljata vpliv genov in vpliv okolja. Geni delujejo kot programski zapis in nič drugega. Programirani encimski procesi pa seveda potrebujejo gradivo in pobude s strani okolja, da se lahko uresničijo. In v teh zapisih je predvidena enormna možnost učenja, torej upoštevanja okolja in poseganja v okolje. Popolnoma napačna je predstava, da je vpliv okolja tem večji, čim šibkejša je genska opremljenost neke vrste. Kompleksni človekov genom omogoča široko delovanje okolja, povečuje maneverski prostor za to delovanje. Človek je zmožen učiti se in ustvarjati v tolikšni meri prav zato, ker ima dovolj genov, ki mu to omogočajo. Črv tega ne zmore, krokodil prav tako ne, tudi šimpanzi in delfini ne ...

Socialno okolje ne more delovati na človeka učinkovito drugače kot s pomočjo socialnih reprezentacij in shem (Bečaj, 1997; Kelly, 1955; Mandler, 1984; Moscovici, 1997). Če človek ne bi imel kognitivnih potencialov, ki mu omogočajo oblikovanje socialnih reprezentacij, že v svoji biološki naravi, potem teh reprezentacij ne bi bilo, s tem pa tudi ne socialnih vplivov. Ti potenciali niso nič pridobljenega, temveč so od začetkov našega rodu v njegovi naravi. Biološka narava nam omogoča enormno odprtost v okolje, vendar ne neomejeno. Nespametno je, da se borimo proti lastni naravi. Nespametno in neodgovorno je npr., če skušamo z vzgojo vplivati na način, ki nasprotuje programiranim dispozicijam, če npr. silimo po naravi introvertne osebe v ekstravertne dejavnosti, ekstravertne v introvertne in podobno. Vplivi okolja, kulture in vzgoje naj bodo sonaravni, usklajeni z naravnimi potenciali.

Gornja razmišljanja nas tako vodijo v nekaj misli, ki naj jih formuliramo kot vmesne, etapne zaključke:

- človeška narava ustvarja človeško družbo in ne obratno;
- človek je bitje, ki po svoji (genski) naravi ustvarja kulturo in živi v njej;
- geni nas silijo, da se učimo in pri tem so učinkoviti;
- družba nas (včasih še preveč) sili, da se učimo, a je učinkovita samo takrat, kadar so njeni vplivi v skladu s človekovo naravo; i bila kultura in socialno okolje tvorca človekove narave
- če bi bila kultura in socialno okolje tvorca človekove narave, potem bi nekdo, ki se je rodil v eni kulturi ne mogel dobro funkcionirati v drugi (moral bi veljati lamarckizem);
- toda japonski in eskimski novorojenček bosta enako dobro funkcionirala v svoji ali pa katerikoli drugi kulturi;
- tega, kar se ena generacija nauči, ne more prenesti na drugo drugače, kot da vsaka generacija vedno znova uporabi svoj genski potencial, da se bo od prejšnje nečesa naučila;
- kulturni vplivi se ne morejo tako vsiliti v človeško naravo, da bi jih lahko podedovali (kultura ne more v naravo, ker ni njen predpogoj, temveč je njen produkt);
- zato pa geni vedno in v vsakem primeru zagotavljajo, da bomo lahko kreirali socialno okolje in kulturo (narava more v kulturo, ker ni njen produkt ampak predpogoj).

Nekaj zgrešenih dogem...

Napačni pogledi konstruktivizma in drugih environmentalizmov botrujejo mnogim nadaljnjim napačnim predpostavkam, ki so se usidrale v psihologiji. Ignoriranje genskih vplivov, ki je bilo v časih radikalnega behaviorizma (Watson in Raynor, 1920) in ideoloških environmentalizmov (npr. »lisenkizem«) kar neverjetno, se zdi kot že zdavnaj premagan predsodek, a ni povsem tako (Rose, Kamin in Lewontin, 1984). Teza, da

sta vpliv okolja in dednosti pri večini človekovih lastnosti signifikantna in da sta v povprečju nekako uravnotežena (50:50), se danes pojavlja že kot nekaj kliše. Dednim vplivom na temperament, sposobnosti, psihične motnje, telesne bolezni itd. smo že pred časom nehali oporekati (Loehlin, 1992; Loehlin in Nichols, 1976). Kljub temu se mnogim še vedno zdi takorekoč nemogoče, da bi dednost lahko vplivala na značajске lastnosti, na prepričanja, stališča, vrednote itd. Pa vendar raziskovalni rezultati to jasno dokazujejo (Musek, 2000). Podatki, ki jasno kažejo, da z vplivom družinske vzgoje lahko pojasnimo morda okrog 10 odstotkov variabilnosti v naših značilnostih, se zdijo marsikomu presenetljivi in neverjetni (Musek, 1993). Pa je to res tako malo? Vedeti vendar moramo, da deluje na nas veliko stvari, ne le dednost in samodejavnost, tudi vplivi okolja so raznovrstni. Osebnost in psihične značilnosti se ne oblikujejo le pod vplivom vzgoje staršev: tu so še vplivi bratov in sester, vzgojiteljev, učiteljev in potem velik in mnogokrat podcenjeni vpliv vrstnikov. In kaj naj rečemo o velikem vplivu medijev? Ja, če razmislimo, vidimo, da teh 10 odstotkov sploh ni malo!

Zato je tudi vsak vzgojni determinizem zgrešen. Zelo se je – tudi po zaslugi environmentalistične psihologije – razširilo pojmovanje, da starši vzgojijo otroke po svoji meri (Harris, 1995, 1998). Prilagojeni starši vzgojijo prilagojene otroke, neprilagojeni, problematični, nasilni, kriminalni, moteni, nevrotični, zlorablajoči, ločeni starši pa neprilagojene, problematične, nasilne, kriminalne, motene, nevrotične, zlorablajoče, ločene otroke... V tej predpostavki je grobo spregledana zelo verjetna možnost, da je pomembnejši del tega generacijskega prenosa posledica prenosa dispozicij in ne stvar vzgoje. Raziskave so pokazale, da se kriminalna dejanja otrok ne ujemajo s kriminalnostjo krušnih staršev, pač pa se ujemajo s kriminalnostjo bioloških staršev; podobno se je izkazalo, da otroci, ki so jih zlorabljali krušni starši, sami ne zlorabljajo svojih otrok (Harris, 1998).

Težko se upremo vtisu, da so mnoge environmentalne »dogme« preprosto mešale vzroke in posledice. Se spomnimo npr. teorije o »shizofrenogeni materi«, materi, ki naj bi s svojim vzgojnim slogom prispevala k pojavljanju shizofrenije pri otroku? Toda obnašanje teh mater po vsej verjetnosti ni vzrok motnjam otrok, temveč posledica uničujočega vpliva otrokovih težav in problemov, dodanega k eventualnim skupnim dednim nagnjenjem. Podobno bi lahko rekli za hipoteze o vzgoji avtističnih in homoseksualnih otrok. Materina »brezčutnost« in »otopelost« je prej posledica kot vzrok otrokovega avtizma, očetova »hladnost« in materina »hiperprotektivnost« prej posledica kot vzrok homoseksualnosti, da o skupnih dednih nagnjenjih spet ne govorimo.

Klasična socialna paradigma nasploh preveč poudarja tisti vpliv socializacije in akulturacije, ki bi ga lahko označili za vpliv skupnega (deljenega) okolja. Nekako samoumevno ponuja tezo, da je ta vpliv bistveno močnejši kot vpliv edinstvenega, nedeljenega okolja. A že desetletja kažejo raziskovalni rezultati, da je res prav nasprotno: vplivi nedeljenega okolja so močnejši od vplivov skupnega okolja in moč teh vplivov je s starostjo tem večja (Pedersen in Reynolds, 1998). Če je vpliv skupnega okolja pri otrocih še sorazmerno velik, pri mladostnikih že krepko zaostaja za vplivom nedeljenega okolja. Ne varajmo se, na našo osebnost in na medosebne razlike med nami bolj

vpliva to, kar je bilo v naših interakcijah z okoljem ednistvenega, kot to, kar smo v tem pogledu imeli skupnega (kljub skupnemu okolju, isti kulturi itd.). V celotni varianci, odvisni od okolja, je samo 10 do 15 odstotkov vplivov skupnega okolja, ostalo je stvar nedeljenega okolja.

Zanimivo je, kako so se uveljavili napačni pogledi na težo in pomen določenih kategorij vplivov okolja. Samoumevno se nam zdi, da vpliv vrstnikov ne more preseči vpliva staršev in družine. Pa vendar raziskave nedvomno dokazujejo, da je pri najstnikih in mladostnikih ta vpliv večji od vpliva staršev. Samoumevno se nam zdi govoriti o velikem vplivu staršev na otroke, povratni vpliv pa sicer priznavamo, a v glavnem le toliko, da zadostimo frazi o medsebojnem, vzajemnem vplivu. Kaj bomo potem rekli o odkritju, da je lahko vpliv otrok na starše včasih večji kot obratno (Ambert, 1997, 2001; Harris, 1998)? Starši imajo velik vpliv na otroke, a kot kaže, je njihov genetski vpliv v celoti večji od vzgojnega. Kar zadeva negenetski vpliv, pa včasih kaže, da je vpliv otrok na starše večji, kot obratno. Del razlage za to se skriva v dejstvu, da smo genetsko programirani na to, da smo odporni za nekatere vplive okolja, zlasti pa na vplive indoktrinacije in vplive avtoritete. Upiranje avtoriteti imamo v genih, zato se pojavlja vsako generacijo znova. Ridley (2000) šaljivo, a dobro zadeto pravi: »gensko smo opremljeni tako, da se avtoriteti upiramo (še posebej v najstniških letih) - *ko oblikujemo identiteto* (op. J.M.) - in da čuvamo lastni prirojeni značaj pred diktatorji, učitelji, hudobnimi krušnimi starši in opozorili vlade.« Toda z genskega vidika je to zelo razumljivo, saj je med najpomembnejšimi evolucijskimi zahtevami obramba lastnosti, ki so zapisane v genskem programu vsake vrste in to nedvomno velja tudi za človeka.

Popoln predsodek in nič več je tudi prepričanje, da je vpliv dednosti tem močnejši, čim mlajši smo. V resnici je zelo pogosto prav nasprotno. Z odraščanjem in starostjo se dednost vedno bolj prebija na dan. Pri posvojenih otrocih so to prvič dokončno dokazali: če so ti otroci v prvih letih še morda bolj podobni adoptivnim staršem, postajajo pozneje vedno bolj in bolj podobni svojim pravim, biološkim staršem. Razlike v osebnostnih in drugih psihičnih lastnostih v otroštvu so bistveno bolj povezane z razlikami v okolju kot pozneje. Obratno velja za povezanost z razlikami v dispozicijah: z odraščanjem in starostjo postajajo omenjene razlike vedno bolj povezane z razlikami v dednih zasnovah.

...in pogled v prihodnost

Psihologija bo v prihodnje le še bolj kognitivno in tudi biološko naravnana. V to ne moremo dvomiti, saj bodo sedanja in prihodna dognanja genetike, bioznanosti, nevroznanosti in kognitivne znanosti dovoljevala implementacijo in eksploatacijo za desetletja in morda stoletja nadaljnjega razvoja znanosti. Perspektiv psihologije pa to ne zožuje, nasprotno, če danes psihološki problemi zaposlujejo že okrog 50 odstotkov vedenjske genetike in nevroznanosti, bo ta odstotek že kmalu dosegel kakih 90 odstotkov. Raziskovanje psihološko in sociološko relevantnih vprašanj bo vse bolj

obvladovalo tudi biologijo. Bolj kot se bo psihologija biologizirala, se bo psihologizirala in sociologizirala biologija. To je razumljivo, kajti za človeka je on sam vedno bil, je in bo največja uganka in najpomembnejši predmet raziskovanja. Genetika in nevroznanost pa šele dobro stopata na področja, s katerih se bosta lahko lotevali te naloge.

Socialni konstruktivizem ni zgolj moda v psihologiji, ampak teoretska platforma, ki bo z razvojem kognitivne psihologije in biopsihologije pridobivala na pomenu, ko se bo hkrati otresala neustreznih predpostavk in stereotipov, ki jim je bila izpostavljena v preteklosti. Kognitivno konstruiranje in modeliranje sveta, ki se poraja v komunikaciji z drugimi, je ključni moment posameznikove duševnosti in osebnosti. Kot takšno je vključeno v človeško generično naravo, ki je seveda biološka. Spoznanje, da je ustvarjanje kulture v človekovi naravi, lahko prispeva k večji samozavesti posameznika v odnosu do obstoječih socialnih okolij, obenem pa ga spodbuja k večjemu spoštovanju ne le kulturne, temveč tudi lastne in širše naravne dediščine.

Zaključki

Na koncu naj razpravo strnem v nekaj zaporednih zaključkov:

1. Psihologija je temeljna znanost, ki je profilirala svojo naravo (pojmovanja predmeta, ciljev in metod) v dveh osnovnih smereh, ki jih lahko označimo za paradigmatški; v tem pogledu bi lahko govorili o "lockovski" in "kantovski" psihologiji.
2. Prva paradigma predstavlja psihologijo v "prvi osebi", zanjo je značilen introspektivni, subjektivni, fenomenološki in hermenevtični pristop ("razlagajoči" duhoznanstveni pristop po Diltheyu); druga paradigma predstavlja psihologijo v "tretji osebi", zanjo je značilen objektivistični pristop ("pojasnjujoči" naravoslovni pristop po Diltheyu).
3. Obe paradigmi sta oblikovani že dolgo in nič ne kaže, da bi se to stanje v prihodnje spremenilo, pa tudi potrebe ni, da bi se; obe paradigmi nista medsebojno združljivi, sta pa obe legitimni; posamezna odpira vprašanja, na katera druga ne more odgovarjati.
4. Vsaka od njiju zajema svoj lastni rang vprašanj in odgovorov, metod in ciljev.
5. Omenjeni paradigmatški rez je značilen za vse glavne psihološke discipline, tudi za socialno psihologijo, kjer lahko najdemo tako kantovsko kot tudi lockovsko tradicijo.
6. Socialni konstruktivizem je "paradigma znotraj (kantovske) paradigme", ki se je v zadnjih desetletjih močno uveljavila v socialni psihologiji.
7. Značilni tezi socialnega konstruktivizma sta: teza, da je človek bitje, ki konstruira svojo realnost v socialni interakciji in teza, da je človekova narava (ali vsaj njen najbolj bistveni del) tudi sama produkt takšne konstrukcije.
8. Druga teza izhaja iz napačnega pojmovanja človekove narave: današnje znanje

o človekovi biološki naravi jasno kaže, da je človek v svojih bioloških (genetskih) podlagah zasnovan kot socialno bitje.

9. Socialna narava človeka ni nasprotje ali dopolnilo genski, ampak je del genskega programa in izhaja iz njega (ne pa obratno): geni usposablajo človeka, da konstruira družbo in kulturo.
10. V genih je "vračunana" človekova kulturna, socialna in osebnostna variabilnost.
11. Konstrukcija stvarnosti je kognitivni proces, ki je genetsko programiran enako kot drugi.
12. Genetski vplivi segajo na prodročju človekovega socialnega obnašanja daleč preko meja, ki smo jih postavljali še pred nedavnim.
13. To pa – le navidezno paradokсно – potrjuje velik in odločilen vpliv, ki ga imata okolje in kultura na posameznika, saj prav geni določajo, da je pri človeku ta vpliv enormno velik.
14. Prospektivna socialna paradigma bo, kot vsa psihologija in tudi družboslovje, pod močnim pečatom bio- in nevroznanosti.
15. Proučevanje psihičnih in družbenih pojavov se bo močno razširilo in poglobilo.

Literatura

- Ambert, A.M. (1997). *Parents, children & adolescents: Interactive relationships and development in context*. New York: Haworth.
- Ambert, A.M. (2001). *The effect of children on parents*. New York: Hawthorne.
- Bečaj, J. (1997). *Temelji socialnega vplivanja [The foundations of social influence]*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Bickerton, D. (1995). *Language and human behavior*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Bühler, K. (1927). *Die Krise der Psychologie*. Jena: Fischer.
- Buss, D.M. (ur.) (1990). Special Issue: Biological foundations of personality: evolution, behavioral genetics, and psychophysiology. *Journal of Personality*, 58.
- Buss, D.M. (1995). Evolutionary psychology: A new paradigm for psychological science. *Psychological Inquiry*, 6, 1-49.
- Buss, D.M. (1999). *Evolutionary psychology: The new science of the mind*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Chomsky, N. (1996). *Powers and Prospects: Reflections on human nature and the social order*. Boston, MA: South End Press.
- Cosmides, L. in Tooby, J. (1992). Cognitive adaptations for social exchange. V J. Barkow, L. Cosmides, in J. Tooby (ur.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* (str. 163-228). New York: Oxford university Press.
- Crawford, C.B. (1993). The future of sociobiology: Counting babies or studying proximate mechanisms. *Trends in Evolution & Ecology*, 8(5), 183-186.
- Crawford, C.B. in Anderson, J.L. (1989). Sociobiology: An environmentalist discipline? *American Psychologist*, 44(12), 1449-1459.
- Crawford, C.B. in Krebs, D.L. (ur.) (1998). *Handbook of evolutionary psychology: Ideas,*

- issues, and applications*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Dawkins, R. (1976) *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press.
- Dawkins, R. (1982) *The extended phenotype*. Oxford: Freeman.
- Dilthey, W. (1894/1924). *Ideen zu einer beschreibenden und zergliedernden Psychologie*. *Gesammelte Schriften, V*. Leipzig: Teubner.
- Ehrenfels, J.W. (2002). Brez naslova. Pridobljeno 15. maja z naslova <http://www.fireflysun.com/>.
- Farr, R.M. in Moscovici, S. (ur.) (1984). *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gergen, K.J. (1965). Interactions goals and personalistic feedback as factors affecting the presentations of self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 413-424.
- Gergen, K.J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309-320.
- Gergen, K.J. (1982). *Toward transformation in social knowledge*. New York: Springer.
- Gergen, K.J. (1991). *The saturated self*. New York: Basic Books.
- Gergen, K.J. (1994). *Reality and relationships, soundings in social construction*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gergen, K.J. (1999). *An invitation to social construction*. London: Sage.
- Gergen, K.J. (2002). Reflecting on/with my companions. V C. Hermans, G. Immink, A. deJong, A. in J. van der Lans (ur.) *Social constructionism and theology*. Boston, MA: Brill.
- Harre, R. in Secord, P. (1972). *The explanation of social behavior*. Oxford: Blackwell.
- Harris, J.R. (1995). Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102(3), 458-489.
- Harris, J.R. (1998). *The nurture assumption*. London: Bloomsbury.
- Holzkamp, K. (1972). *Kritische Psychologie*. Frankfurt: Fischer.
- Kelly, G. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Kimble, G.A., and Schlesinger, K. (ur.) (1985). *Topics in the history of psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kuhn, T. (1962). *The structure of scientific revolution*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakatos, I. (1968a). Criticism and the methodology of scientific research programmes. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 69, 149-86.
- Lakatos, I. (1968b). *The problem of inductive logic*. Amsterdam: North-Holland.
- Lakatos, I. (1976). *Proofs and refutations: The logic of mathematical discovery*. New York: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (1978a). *Mathematics, science and epistemology: Philosophical papers volume 2*. New York: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (1978b). *The methodology of scientific research programmes: Philosophical papers volume 1*. New York: Cambridge University Press.
- Lewin, K. (1935). *A dynamic theory of personality*. New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1936). *Principles of topological psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science; selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Loehlin, J.C. (1992). *Genes and environment in personality development*. Newbury Park, CA: Sage.

- Loehlin, J.C., in Nichols, R. C. (1976). *Heredity, environment, and personality*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Mandler, J.M. (1984). *Stories, scripts, and scenes: Aspects of schema theory*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Markus, H. (1977). Self schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- Markus, H. (1983). Self-knowledge: An expanded view. *Journal of Personality*, 51, 543-565.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moscovici, S. (1976). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Moscovici, S. (1981). On social representations. V J. Forgas (ur.), *Social cognition*. London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1997). *Social Representations Theory and Social Constructionism*. Pridobljeno 15. maja z naslova <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/mosc1.htm>.
- Musek, J. (1982). Psihološki koncepti ali koncept psihologije [Psychological concepts or a concept of psychology]. V J. Gregorač (ur.), *Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož [Meeting of the Slovene psychologists]* (str. 13-26). Ljubljana: Društvo psihologov SR Slovenije.
- Musek, J. (1986). Položaj psihologije v družbi [Status of psychology in the society:]. V J. Gregorač (ur.), *Posvetovanje psihologov Slovenije, Radenci [Meeting of the Slovene psychologists]* (str. 19-25). Ljubljana: Društvo psihologov SR Slovenije.
- Musek, J. (1993). *Znanstvena podoba osebnosti [Scientific image of personality]*. Ljubljana: Educy.
- Musek, J. (2000). *Nova psihološka teorija vrednot [New psychological theory of values]*. Ljubljana: Educy.
- Pedersen, N.L., in Reynolds, C.A. (1998). Stability and change in adult personality: Genetic and environmental components. *European Journal of Personality*, 12(5), 365- 386.
- Pinker, S. (1997). *How the mind works*. New York: Norton.
- Popper, K.R. (1957). *Poverty of historicism*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Popper, K.R. (1959). *The logic of scientific discovery*. London: Hutchinson.
- Popper, K.R. (1963). *Conjectures and refutations*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ridley, M. (2000). *Genome*. New York: Harper Collins.
- Rorty, R. (1991). *Objectivity, relativism and truth*. New York: Cambridge University Press.
- Rosch, E.H. (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104, 192-233.
- Rose, S., Kamin, L.J., in Lewonitn, R.C. (1984). *Not in our genes*. London: Pantheon.
- Rumelhart, D.E. (1980). Schemata: The building blocks of cognition. V R.J. Spiro, B. Bruce, in W.F. Brewer (ur.), *Theoretical issues in reading and comprehension*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Rumelhart, D.E., McClelland, J.L. (1986). *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Schank, R.C. in Abelson, R. (1977). *Scripts, plans, goals, and understanding*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Shotter, J. (1993a). *Conversational realities*. London: Sage.
- Shotter, J. (1993b). *Cultural politics of everyday life*. Toronto: University of Toronto Press.

- Symons, D. (1989). A critique of Darwinian anthropology. *Ethology and Sociobiology*, 10, 131-144.
- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. V H. Tajfel (ur.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H. in Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. V S. Worschel in W.G. Austin (ur.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Tooby, J. in Cosmides, L. (1989). Evolutionary psychology and the generation of culture, Part I: Theoretical considerations. *Ethology and Sociobiology*, 10, 29-49.
- Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D. in Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell.
- Ule, M. (1986). *Od krize psihologije h kritični psihologiji [From the crisis in psychology to the critical psychology]*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- von Wright, G.H. (1971). *Explanation and understanding*. New York: Ithaca.
- Vygotsky, L. (1927/1987). The historical meaning of the crisis in psychology: A methodological investigation. V *The collected works of Vygotsky*. New York: Plenum Press.
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Watson, J.B. in Raynor, R. (1920). Conditioned emotional reactions. *Journal of Experimental Psychology*, 3, 1-14.